

Apie lietuvišką žvaigždžių vardyną

Libertas KLIMKA
Vilniaus pedagoginis universitetas

Pagrindiniai žodžiai: *dangaus šviesuliai, žvaigždynai, lietuviški jų vardai.*

Tarptautiniai astronomijos metai skirti 400 metų Galileo Galilėjaus išrasto teleskopo sukakčiai pažymėti. Išradimas turėjo ne tik mokslinę, bet ir psichologinę bei pasauležiūrinę reikšmę – žmogus įvertino savojo proto galią, gebančią tobulinti jutimus. Žvaigždėtojo skliauto pavadinimuose – tūkstantmetė žmonijos istorija ir patirtis: mitiniai dangaus įvaizdžiai, legendos, istorinių įvykių atspindžiai, supratimo apie pasaulio sandarą ženklai, darbų simboliai (R i d p a t h 1991). Praktiškai žvaigždes pažinti reikėjo sudarant kalendorius ir orientuojantis jūrose – navigacijos metodams. Šie svarbūs poreikiai žvaigždėlapuose paliko savus pėdsakus. Tikėtina, kad pirmieji vardus gavo zodiako žvaigždynai ir tie, kurie žvilgsnį naveda link Šiaurinės. Teigiama zodiako ratą esant indoeuropietiškos kilties tautų paveldu (G i n g e r i c h 1984, 218). Jis pradėtas formuoti apie VI tūkstantmetį pr. Kr. ir yra susijęs su žemdirbyste (Г у р ш т е й н 1992). Tad išties „Nomen omen“, – pasak romėnų, vardai turi paslaptį, t. y. giliają prasmę.

Lietuviškosios astronomijos (tai žinios apie šviesulių vardus ir jų prasmę) tyrinėjimai yra būtini – jų rezultatai plačiau praskleistų etnosos dvasinio pasaulio erdves. Be to, padėtų pagrindus kalendorinių papročių sisteminimui, baltų kalendoriaus raidos tyrimams. Atstačius žvaigždėtojo dangaus senoviškuosius įvaizdžius, gal paaiškėtų ir kai kurių tautosakos kūrinų, dainų ir pasakų pirminė esmė.

Į lietuviškuosius žvaigždynų pavadinimus pirmieji dėmesį atkreipė mūsų šiuolaikinio astronomijos mokslo patriarchai, savo veiklą ėmę plėtoti tarpukariu: prof. Bernardas Kodatis, prof. Paulius Slavėnas, dr. Antanas Juška. Petras Būtėnas, parengęs pirmąją etnologinių žinių rinkimo programą, įdėjo ten ir dešimt klausimų apie dangaus šviesulius. Tam tikrą astronominių liaudiškųjų žinių apibendrinimą padarė dr. Jonas Balys ir prof. Pranė Dundulienė. Tačiau sistemingiau lietuviškieji žvaigždžių pavadinimai pradėti tyrinėti palyginti dar visai neseniai, nuo tada, kai buvo suformuluota etnokosmologijos sąvoka, apibrėžtas jos objektas ir problemos. Kartu susigriebta rinkti tautosaką apie dangų kraštotyros ekspedicijose. Buvo parengta atskira liaudies astronominių žinių anketa (K l i m k a, R a g e v i č i e n ė, Š l a p k a u s k a s 1989). Pradiniam pašnekesiui su pateikėju sudarytas trumpesnis anketos variantas, kuriuo gali naudotis ir studentai (K l i m k a 1996a). Žino-

ma, šios srities etnologinių žinių rinkimas jau buvo beviltiškai pavėluotas. Tačiau galima manyti, kad nuostolius dėl praleisto laiko šiek tiek kompensuos platesni programos vykdymo mastai; stengiamasi duomenų gauti ne tik lauko ekspedicijų metu, bet ir pasitelkiant regionų kraštotyriminkus, studentus.

Iš surinktos medžiagos matyti, kad lietuviškoji astronimija yra daugialypė, atspindinti skirtingų istorinių epochų realijas. Įdomu, kad joje dar žymus ir archajiškasis baltų mitologijos sluoksnis.

Grįžulo Ratų žvaigždynas

Neblogai tai iliustruoja geriausiai visiems pažįstamo Didžiųjų Grįžulo Ratų žvaigždyno pavadinimas (astronomų lotyniškas – Ursa Major („Didžioji Meška“). Žinoma, tai ne iš senolių perimtas žvaigždyno vardas, bet mokykloje įdiegtas. Geografijos pradžiamokslyje yra pateikta ir jo konfigūracija. Svarbu, kad į mūsų vadovėlius atėjo ne tarptautinio pavadinimo vertinys, o savas, tautiškas vardas. Tačiau kaime šis išidėmetinas žvaigždynas neretai įvardijamas ir Grigo Ratais. Istoriografiniuose šaltiniuose, siekiančiuose XVII a. vidurį, paminėtos tokios žvaigždyno pavadinimo formos su jų paaiškinimais: *Grįžulas – jodykla* (S z y r - w i d 1642), *Gryžulio Ráts* (R u h i g 1747; M i e l c k e 1800), *Gryzdo Rat(a)s* (M i e l c k e 1800; N e s s e l m a n n 1851), *Grįzo ratas*, *Grįžulio ratas – jodyklos ratas* (N e s s e l m a n n 1851), *Gryzdas*, *Grįzulas*, *Grėzu* (K u r s c h a t 1883), *Grįžulys* (M i e l c k e 1800), *Grįžvorats – jodykla* (S c h e u XIX a.). Visos senesnės formos yra vienaskaitinės; tautosakoje taip pat dažnas pavadinimas *Grįžo Ratas*. Beje, dar nurodoma, kad *Grįžulo Ratai* – ankstesnis pavadinimas už *Grigo Ratus*. Taigi neabejotina, jog kitados šis žvaigždynas buvo siejamas, kaip ir dera raitelių tautai, su jaunų žirgų išjodinėjimo ratu. Jis vadintas ir jodykla, ir grįžulu. Žvaigždynas mūsų platumose yra zenitinis, nenusileidžiantis. Kaip žirgas jodykloje, – bėga ir bėga ratu. Todėl prie šio įvaizdžio tinka ir tokie žvaigždyno sinonimai: *Arklys*, *Dievo kumeliai* (LTR 4239/327/, 2240/17/). Pavadinimas „Ratai“ net sukelia nuostabą, kaip tai užrašyta vienoje kraštotyros ekspedicijoje: „Kokie čia brikai: tekiniai kreivi, dišlius kreivas; medžiagos tokios teturėj, kreivai padarė“ (V a i š k ū n a s 1993a). Jų konfigūracija net patarle tapo: „Išsiskėtęs kaip Grįžulo Ratai“.

Tačiau bėgo amžiai, keitėsi laikai. Ir žirgus teko pratinti ne tiek prie balno, kiek prie arklo. Grįžulu imta vadinti nebe jodyklą, o vežimo pasukimo strampą. Kiti jo sinonimai – germanizmas „dišlius“, arba rodiklis, gražulas. Šitaip žvaigždynas ir galėjo pakeisti įvaizdį, tapti Ratais – vežimu.

Dišlius – trys žvaigždės – rodąs laiką: vėlyvą rudens vakarą jis atsiskęs į vakarus, apie vidurnaktį – į šiaurę. Žeimelio apylinkėse sakoma, kad Ratų dišlius nurodo, kur tekės saulė per Jurgines (Šliavas 1996). Kai Grigo Ratai persiverčia į kitą pusę – jau rytas, – taip pasakys Gruzdzlių apylinkėse (K l i m k a 1999a). Ten dar atmenama, kad šis žvaigždynas vadintas ir *Perkūno Ratais*: „Sakydavo,

jog Perkūns per dangų važiuodavo su tais ratais, todėl ir griaudžia.“¹ Vėlesnės sakmės nuotrupa – tose pačiose apylinkėse paplitęs pasakojimas, kad Grigo Ratais važiuojo burtininkas Vardauskas. Ratai sulūžo, Vardauskas nukrito į Mėnulį – ir dabar ten pūpsa jo didžiuliai žandai. Ratai palikę danguje ir žiemą per šalčius baršką. Tas burtininkas – tai lietuviškojo ir lenkiškojo folkloro personažas. Jo prototipas – alchemikas ir astrologas Tvardovskis, gyvenęs Žygimanto Augusto laikais Žemutinės pilies Vilniuje bokšte. Išgarsėjo, kai 1551 m. jam pavyko iškviesti iš anapus mirusios karalienės Barboros vėlę.

Žemaičiuose manoma, kad „Alijošius po dangų važinėja – tai Perkūns“². Šiame posakyje susiplakę įvairių laikų įvaizdžiai: ir senojo tikėjimo, ir krikščioniškojo, bet žinomo gal iš caro laikų rusiškų mokyklų (Alijošius – tai stačiatikių šventasis Ilja, kurio vardadienis liepos 20 dieną siejamas su Perkūno eibėmis). Įdomi sakmė apie dangaus vežimu važiuosį Mėnulį: ratai užkliuvę už pragaro kampo ir likę taip stovėti (*LTR* 1300/174/). Tačiau astronominio pagrindimo šis pasakojimas neturi – Mėnulis nepakyla iki Grįžulo Ratų. Galima manyti, kad dievybės vardas čia jau pakeistas, tolinant nuo mitinio pasaulio.

Taigi Ratais žvaigždynas įvardytas norint laiką nakties metu nustatyti. Tikriausiai to reikėjo vėlyvą rudenį kuliant. Lygiai taip semantiniu požiūriu galima vertinti ir Ursa Major žvaigždyno vadinimą pagal formą *Samčiu*. Jo kotas yra tarsi laikrodžio rodyklė. Abu pavadinimus jungia toks pasakojimas: „Prisivirė Grigas košės, nepavežė ir apvirto; todėl vadina Grigo Ratais, arba Samčiu.“³

Tolesnė Ratų pavadinimo metamorfozė – tai *Vežimas*, *Karieta*, ypač dažnai girdimi Punsko ir Seinų krašte. Pagaliau neseniai „iš lūpų“ užrašyti *Meškos Ratai* – greičiausiai mokyklinių ir tradicinių žinių samplaika⁴. Vis dėlto ir šį pasakymą reikėtų vertinti atsargiai, nes kraštotyros ekspedicijose sužinota ir apie *Meškos* žvaigždyną, netapatinamą su Didžiaisiais Grįžulo Ratais^{5,6}.

Didžiosios Meškos pavadinimas laikomas akmens amžiaus paveldu. Šiaurės tautelių medžiotojų bendruomenės tokį įvaizdį išlaikė iki mūsų dienų; tačiau žiemą žvaigždėse išvelgia *Briedį*. Astronomams meškišką pavadinimą „padovanojo“ graikai; Romos imperijoje – tai *Septyni Jaučiai*. D. Britanijoje pasiliko romėnų prisiminimui *Ariamas laukas* arba *Plūgas*, o vokiečiai žvaigždyną įvardijo *Prasčiokų vežimu*. Ir tik arabų pasauliui parūpo, kodėl antroji „dišliaus“ žvaigždė geros regos akiai matosi kaip dviguba. Pavadino ją Micaru ir Alkoru – Žirgu ir Raiteliu,

¹ Pateikėja Antanina Kovarienė, g. 1904 m. Gruzdziuose, užr. 1996 m., Lietuvos etnokosmologijos muziejaus (LEM) archyvas.

² Pateikėja Bronė Pocienė, g. 1901 m. Brukuose, Kražių apyl., užr. 1992 m., LEM archyvas.

³ Pateikėjas Jonas Viltrakis, g. 1926 m. Lūšnoje, Šakių r., užr. 1996 m., LEM archyvas.

⁴ Pateikėja Stanislava Tarvydienė, g. 1925 m. Sukonyse, Tryškių apyl., užr. 1997 m., LEM archyvas.

⁵ Pateikėjos Emilija Šenenienė, g. 1909 m. Lapšiuose, Seirijų apyl., ir Ona Kėrienė, g. 1930 m. Petroškuose, Veisiejų apyl., užr. 1993 m., LEM archyvas.

⁶ Pateikėja Elena Tiškienė, g. 1924 m. Sidariuose, Šiaulėnų apyl., užr. 1995 m., LEM archyvas.

ėmė tikrinti pagal jas valdovo gvardijos šaulių akis. Teleskopu nesunku įsitikinti, kad šios žvaigždės – tai netgi penkianarė sistema. Ir kitos Didžiųjų Grįžulo Ratų ryškiausios žvaigždės turi arabiškus vardus: Dubche (Lokys), Merakas, Fekda, Megrecas, Aliotas, Benetnašas. Tarp jų žvaigždyne teleskopu galima stebėti įdomius objektus – planetiškąjį Pelėdos ūką M97, spiralines galaktikas M81 ir M82.

Sietyno žvaigždžių spiečius

Ne tik *Grįžulas* sukasi ratu apie Šiaurinę. Todėl suprantamas ir žvaigždynų įvardijimas „sukaračiais“⁷. Kitas bendrinis žvaigždyno vardu galėjęs būti pavadinimas yra *Sietynas*. Tai padrikasis žvaigždžių spiečius Tauro žvaigždyne (Pleiades). Istoriografiniuose šaltiniuose jis įvardijamas taip: *Sėtas* (R u h i g 1747), *Setinys* (K u r s c h a t 1883), *Zwayzdiusitas* (P o š k a 1959, 362–363). *Sietynas* retykais pavadinamas ir *Mažaisiais Grigo Ratais*. Išties tarp jų konfigūracijų panašumo esama.

Sietynas – bene didžiausią praktinę reikšmę turėjęs žvaigždynas. Tarsi rudens nakties laikrodis: „Iš vakaro Sietynas kyla į viršų dangaus, o rytmetį leidžiasi žemyn“ (*LTR* 2249/81/), „Jei Sietynas yra aukščiau, tai toli aušra, jei žemiau – tai netoli“ (*LTR* 2249/82/). Bet dar svarbesnė *Sietyno* sureikšminimo priežastis yra tokia: pagal jo stebėjimus andai būdavo pradedamas pavasarinis arimas bei žiemkenčių sėja. Kuo žemiau saulei nusileidus jis matyti vakaruose, tuo arčiau pavasaris: „Jei žvaigždžių Sietas leidžiasi su vakarų žaromis, greit bus šiluma“ (*LKŽ* XII 532). Kai *Sietynas* įeina į vakaro žarą, laikas pradėti pavasario sėją. Tą metą apibūdina tokie priežodžiai: „Žvaigždžių Sietas žaroj – kumelė vagoj“, „Pakol žvaigždžių Sietas neleidžiasi į žarą, neleisi žirgo į balą“ (*LKŽ* XII 534), „Kai Sietas prapuola, gegužė pradeda kukuoti“ (V a i š k ū n a s 1993b). *Sietynas* vėl dangaus skliaute trumpam pasirodo apie liepos 10 dieną. Tai, pasak astronomų, yra heliakinis patekėjimas. Daugelio Europos tautų etnoastronomija šį reiškinį sieja su liūčių periodo pradžia. Įdomus toks sutapimas: liepos 10-oji vadinama Septynių brolių miegančiųjų diena, nes po jos lyja 7 dienas ar net 7 savaites, o žmonės mano, kad *Sietynas* turi būtent septynias žvaigždes. *Sietyną* būtina stebėti ir rudenį, parenkant laiką žiemkenčių sėjai. Apie rugsėjo vidurį šios žvaigždės kulminuoja prieš saulei tekant. Prūsams *Sietyno* „stovėjimas“ tam tikroje dangaus skliauto vietoje buvo geras ženklas pradėti rudens sėją (P r ä t o r i u s 1871).

Sietyno ryšį su sėjos pradžia pabrėžia etiologinės sakmės. Pavyzdžiui, tokia: „Kristui gimus, kai piemenys atėję jo pagarbinti, atnešę rėtyje 12 kiaušinių. Marijai labai patikęs rėtis ir paprašiusi jai palikti. Jie ir palikę. Velnias rėtį pasiskolinęs ir sutepęs derva. Iš velnio jį atėmęs šv. Morkus, o Marija drauge su kiaušiniaus pakabinusi prie žvaigždžių. Taip atsiradęs žvaigždynas Sietynas“ (*LTR* 1300/29/). *Sietyno* sakmių kilmė yra aiškiai ikirikščioniška. Veikėjus kitados čia turėjo atitikti archajiškosios kultūros mitinės būtybės: Mariją – Laima ar Žemyna, šv. Morkų – Perkūnas, velnią – požemio valdovas Velinas su savo parankiniais. *Sietyno* sak-

⁷ Pateikėja Stanislava Zgirskienė, g. 1922 m. Didmiškyje, Šiaulių apyl., užr. 1996 m., LEM archyvas.

mių pasakotojai net paaiškina: „Kai griaudžia, sakome, trankosi kaip šv. Morkus po peklą.“ Sakmėje išreikštas priešiškus tarp žemdirbių ir gyvulių augintojų globėjų – Perkūno ir Velino. Iš esmės tai yra svarbiausias naujųjų metų, pagal žemdirbių tradicinį kalendorių prasidedančių pavasarį, indoeuropietiškas mitas. Perkūnas atkovoja iš Velino žemę naujam augmenijos tarpsmui. Rėtis – derliaus, žemdirbio triūso rezultato simbolis, 12 kiaušinių pažymi pilną metų ratą.

Sietynas būdavo siejamas ir su kitais darbais. Pavyzdžiui, žvejai savo tinklus megzdavo arba bent pradėdavo šį darbą, kada „Sietynas eina sykiu su mėnesiu“. To griežtai paisė Padubysiuose, nes „tiki, kad kitu laiku pradėjus dirbti įrankius, jie būsią nelaimingi, neisianti į juos žuvis, maža begalėsią pagaut“ (V i t a u s k a s 1940). Ryšys su Mėnuliu gal ir iš to, kad žuvų nerštas sutampa su pirmąja jo faze.

Kitų lietuviški žvaigždžių vardai

Trečias visuotinai Lietuvoje žinomas žvaigždynas yra *Šienpjoviai* (Orionas). Vieni tvirtina, kad jį sudarančios trys žvaigždės, kiti – net septynios. Dar patikslinama, kad žvaigždynas yra trys *Pjovėjai* ir keturios *Rišėjos* (LTR 2442/291/, 2255/79/). Arba ten žiūrėjimas dalgis su kotu⁸. Greičiausiai visais atvejais kalbama ne apie visas Oriono žvaigždes, bet tik sudarančias jo Juostą ir Kardaž. Istoriskai vėlesnis Oriono Juostos pavadinimas, paplitęs Žemaičiuose, yra *Trijų Karalių Žvaigždės* (D u n d u l i e n ė 1988).

Kiti gana patikimai identifikuoti lietuviškųjų žvaigždynų arba jų dalių pavadinimai yra tokie: *Valgio Nešėja*–Kapela (S l a v ė n a s 1938); *Artojis sujaučiais* (R u h i g 1747; M i e l c k e 1800), *Artojų žvaigždės* (D a v a i n i s - S i l v e s t r a i t i s 1973) – Kapela ir Vežėjo Ožiukai; *Jukšandis* (B a l y s 1951, 24), *Jojikėlis* (Kalvaitis 1910), *Marijos žvaigždės* (K o d a t i s 1936; S l a v ė n a s 1938) – Kasiopėja; *Rojaus Darželis* (D a v a i n i s - S i l v e s t r a i t i s 1973), *Alyvų Darželis* (B a l y s 1951), *Šv. Marijos karūna* (D a v a i n i s - S i l v e s t r a i t i s 1973) – Šiaurės Vainikas; *Šv. Petro Kryžius* (K o d a t i s 1936; S l a v ė n a s 1938), *Svarstyklės* (S l a v ė n a s 1938) – Gulbė; *Dangaus Svarstyklės* (K o d a t i s 1936; S l a v ė n a s 1938) – Vasaros Trikampis; *Stalas* (J u š k a 1983), *Bažnyčia* (dalis) (S l a v ė n a s 1938) – Pegasas; *Jokūbo Lazda* (K a l v a i t i s 1910) – Persėjas.

Kraštotyros draugijos ekspedicijose pavyko užrašyti ir anksčiau visai nefiksuotų arba labai retai paminėtų žvaigždynų vardų, jų variantų. Štai Kražių apylinkėse žinomi dar tokie žvaigždynai: *Marija*, *Verpėja*, *Vagis žvaigždžių*, *Šv. Tėvo lazda*, *Koplyčėlė* (K l i m k a 1996b), *Laiškas* (*Aitvaras* ar *Talas*), *Pjautuvas* (11–12 žvaigždžių), *Žirgas* (12 žvaigždžių), *Kūjis* (4 žvaigždės), *Strėlė*, *Gulbė*, *Darželis*, *Kryžius* (6 žvaigždės), *Svirtis* (V a i š k ū n a s 1993a). Iš jų pagal nusakymus nesunku identifikuoti *Strėlę* (žvaigždyną sudaro Aldebaranas ir Hiados), *Gulbę* ir *Marijos žvaigždyną* (abu vardai tenka Kasiopėjai), *Svirtį* ir *Šv. Tėvo lazda* (abu – Persėjas). Pastarasis žvaigždynas Platelių apylinkėse žinomas *Elijošiaus* arba *Maižiešiaus Lazdos* vardu (K l i m k a 1999b). Taip šį žvaigždyną vadina ir šilu-

⁸ Pateikėjas Bronius Mintauskas, g. 1922 m. Linkaučiuose, Kražių apyl., užr. 1992, LEM archyvas.

tiškiai (S c h e u XIX a.). Šilutėje, kaip ir Pavandenėje (Š l a p k a u s k a s 1987), minima *Trijų Karalių Žvaigždė*. Ji, žinoma ir Kražių apylinkėse, pagal požymius sietina ne su Orionu, bet su Sirijumi. Tikėtina, kad šią ryškiausią dangaus skliauto žvaigždę vadindavo *Karalaičiu*⁹. Dzūkijoje užrašyti taip pat *Gorčias* (netapatinama su Grįžulo Ratais) ir *Sėjėjo* žvaigždynai^{10, 11}.

Dauguma išvardytųjų vardų – krikščioniškieji įvaizdžiai. Viduramžiais bandyta astronomų vartojamus graikiškos, lotyniškos ir arabiškos kilmės pavadinimus keisti į dirbtinai nukaltus, paimtus iš Šventojo Rašto. Tokį siūlymą astronomams 1627 m. pateikė augustijonų vienuolis Julius Šileris Vokietijoje išleistoje knygoje „Coelum Christianum“. Jo sugalvotus žvaigždynų vardus per jėzuitų mokyklas išplatino Kasparas Šotas, įdėjęs senųjų ir naujųjų vardų lenteles į savo matematikos vadovėlį „Cursus mathematicorum“. Naujai nukaltieji vardai vėliau buvo propaguojami kai kuriuose kalendoriuose; išleisti ir atitinkami žvaigždėlapiai. Tačiau astronomai jų nepriėmė, laikydami senos susiklosčiusių tradicijų. Vis dėlto per bažnyčią ir vienuolynų mokyklas krikščioniškųjų vardų idėja paplito ganėtinai plačiai. Kaimo žmonių Šilerio pavadinimai buvo adaptuojami savaip, kažkiek tariant ir prie senųjų įvaizdžių. Lygiai kaip lietuviškose etiologinėse sakmėse – senojo tikėjimo įvaizdžiai palengva transformuojami į krikščioniškuosius. Tiesioginių sutapimų tarp tradicinių ir Šilerio propagotų astronomų lietuviškuose pavadinimuose nėra. Iš krikščioniškosios ikonografijos paimama tik kokia nors detalė ar atributas: vainikas, lazda, kryžius. Pavyzdžiui, *Gulbės* žvaigždynas, anot Šilerio, turėtų simbolizuoti šv. Eleną su kryžiumi, o lietuviškojo dangaus vardynė liko tik *Kryžius*. Dar pridėdamas pažymynys – *Šv. Jono Kryžius*, kad skirtų jį nuo įstrižojo – *Šv. Petro Kryžiaus*. Panašiai žvaigždynų pavadinimai kito ir tradiciškai katalikiškoje Lenkijoje (K o l b u s z o w s k i 1895). Tačiau lietuviškieji žvaigždėvardžiai nebuvo perimti iš lenkiškųjų, nors galėjo taip atsitikti per Lietuvoje naudotus lenkiškus kalendorius. Apskritai Šilerio idėja davė tik postūmį pertvarkyti astronomiją pagal katalikiškąją mentalitetą. Šis reiškinys daugiau pėdsakų paliko ten, kur veikė stiprios vienuolynų mokyklos, pavyzdžiui, Kražių, Paparčių (Kaišiadorių r.) apylinkėse.

Lietuviškojo dangaus tyrinėtojų dar laukia nelengvas darbas tapatinant užfiksuotuosius žvaigždynų vardus su žvaigždėlapių konsteliacijomis. Taip pat turėtų būti nustatomi pastaruoju metu ir anksčiau užrašytų astronomų paplitimo arealai. Todėl prasminga ir toliau organizuoti etnoastronomijos ekspedicijas. Etnokosmologijos žinių archyvas saugomas Lietuvos etnokosmologijos muziejuje, įsikūrusiame Molėtų rajone šalia Teorinės fizikos ir astronomijos instituto observatorijos.

⁹ Pateikėja Elena Pūtienė, g. 1924 m. Pamerkiuose, Jakėnų apyl., užr. 1994 m., LEM archyvas.

¹⁰ Pateikėja Janina Aleksandravičienė, g. 1924 m. Varniuose, užr. 1994 m., LEM archyvas.

¹¹ Pateikėja Ona Senutienė, g. 1924 m. Taučionyse, Onušio apyl., užr. 1994 m., LEM archyvas.

Istoriniai žvaigždynų vardai

Mūsų krašto mokslo istorija pagrįstai didžiuojasi senąja Vilniaus universiteto astronomijos observatorija, įkurta 1752 m. Gera įranga, o ir atliktų darbų reikšmingumu tik nedaugelis Europos astronomijos centrų praeityje gebėjo ją pralenkti. Observatorijos pastatas Vilniaus senamiestyje – vertingas architektūros ir mokslo istorijos paminklas. Stebėjimo bokšteliu juosia frizas, kuriame pavaizduoti Zodiako ženklai. Viduryje tarp jų įkomponuoti dar dviejų žvaigždynų simboliai. Tai *Skydas* ir *Jautukas*; abu šie pavadinimai susiję su Lietuvos istorija (K l i m k a 1994). Šių žvaigždynų atvaizdus dar galima pamatyti vidinėse observatorijos patalpose, nutapytus ant dangčių, uždarančių lubų angas, naudotas kadaise astronominiams prietaisams pakelti į stebėjimo bokšteliu.

Skydo žvaigždyną dangaus sferoje „pakabino“ garsusis Dancigo (Gdanko) astronomas Janas Hevelijus. Žvaigždyną jis dedikavo Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui Jonui Sobieskiui (T w a r o g o w s k i 1977). Atseit, valdovas, laimėjęs 1673 m. mūšį su turkais ties Viena, tarsi skydu pridengė Europą nuo mahometonų antplūdžio. Iš tikro astronomas, įamžindamas valdovo vardą žvaigždėtojo dangaus skliaute, norėjo atsidėkoti už mecenatystę ir finansinę paramą, atstatant smarkiai nukentėjusią nuo gaisro observatoriją. Šiandien valdovą Joną geru žodžiu mini ne tik istorikai, bet ir ... juodos kvapnios kavos mėgėjai. Mat gerą grobį pelnė turkų nugalėtojai: prieš gurguolėje buvo aptiktos didelės atsargos maišų su kavos pupelėmis (K r a s z e w s k i 1984). Nuo Vienos mūsų laikų šis puikus gėrimas populiarus tarp meno ir mokslo žmonių.

Jautuko žvaigždyno pavadinimas gimė Vilniuje. XVIII a. antroje pusėje astronominių stebėjimų technika sparčiai tobulėjo; astronomų tyrimams tapo prieinami ir žymiai mažesnio ryškio dangaus šviesuliai. Martyno Počobuto, žymiausio iš vilniškių astronomų, ranka stebėjimų žurnale ties 1772 m. vasario 22 d. data įrašyta, kad fiksuojamos iki šiol žvaigždėlapuose nepažymėtos žvaigždės koordinatės. Kiekvieną giedrią naktį tais ir kitais metais anglų meistro Dž. Ramsdeno meridianiniu teleskopu buvo tikslinamos šios ir gretimų žvaigždžių padėties. Matavimuose taip pat dalyvavo Počobuto bendradarbiai: astronomas padėjėjas A. Streckis ir fizikos profesorius J. Mickevičius. Stebimoji žvaigždžių grupė buvo tarp Gyvatnešio ir Skydo žvaigždynų. 1773 m. rugpjūčio 9 d. Vilniaus astronomai ryžosi paskelbti atradę naują žvaigždyną. Stebėjimų žurnale užrašyti tokie Počobuto samprotavimai: „Toje dangaus dalyje, kuri yra į vakarus nuo Gyvatnešio, mes atkreipėme dėmesį į dešimtį gražių žvaigždžių, <...> imamės patikslinti jų padėtį, kad suformuotume naują žvaigždyną. Sobieskio Skydas, žėrintis arti iširtųjų žvaigždžių, davė mintį, pasekus didžiuoju lenkų astronomu, pagerbti mūsų valdovą“ (P o c z o b u t 1777). Žvaigždynas buvo pavadintas tuometinio valdovo garbei Stanislovo Poniatovskio Jautuku (Taurus Poniatovii). Ir štai kodėl: tiriamųjų žvaigždžių išsidėstymas buvo panašus į Zodiako Jautį, o valdovo herbe jėgą ir jaunatvišką energiją simbolizavo Jautukas. Žinoma, nulėmė praktiniai sumetimai, – Počobutas, panašiai kaip ir Hevelijus, siekė atkreipti „šio pasaulio galingųjų“ dėmesį į mokslo reikalus, rūpinosi tuo metu reorganizuojamo Vilniaus universite-

to ateitimi. 1777 m. žurnalas su Jautuko žvaigždžių stebėjimo duomenimis buvo išspausdintas ir iškilmingai įteiktas valdovui. 1778 m. žvaigždyno pavadinimą patvirtino Paryžiaus mokslų akademijos susirinkimas. Jis buvo pavaizduotas garsiojo Grinvičo direktoriaus Dž. Flemstydo atlaso pakartotiniuose leidimuose. Apie žvaigždyno įvedimo aplinkybes ir kitus to meto Vilniaus astronomų darbus rašė žymusis prancūzų astronomas Ž. Ž. Lalandas savo „Astronomijoje“. Pavadinimas prigijo daugelyje šalių. Pavyzdžiui, Jautukas atvaizduotas Peterburge 1793 m. gamintuose dangaus gaubliuose. Tačiau vėliau astronomai sutarė mažinti žvaigždynų skaičių ir tiksliau nubrėžti ribas tarp jų. Jautukui žvaigždėlapiuose nebeliko vietos. Matyt, jo likimą nulėmė kito mūsų tėvynainio – Klaipėdoje gimusio ir augusio Bonos observatorijos direktoriaus F. V. Argelanderio nuomonė (T a t o r i s, K l i m k a 1986). Jis, sudarydamas savo garsiuosius žvaigždžių katalogus – „Uranometrijas“, nedideles žvaigždžių grupes prijungė prie gretimų žvaigždynų. Skydas pasiliko dangaus sferoje tarp 88 žvaigždynų, o Jautukas – tik senoviškuose žvaigždėlapiuose ir ant vilniškės observatorijos sienos.

Literatūra

- B a l y s 1951 – Jonas Balys, *Tautosaka apie dangų*, Michigan.
- B ū t ė n a s 1925 – Petras Būtėnas, *Lietuvių tautosakos žinių ir senienų rinkimo programa*, Šiauliai.
- D a v a i n i s - S i l v e s t r a i t i s 1973 – Mečislovas Davainis-Silvestraitis, *Pasakos, sakmės, oracijos*, Vilnius.
- D u n d u l i e n ė 1988 – Pranė Dundulienė, *Lietuvių liaudies kosmologija*, Vilnius.
- G i n g e r i c h 1984 – Oto Gingerich, „The Origin of the Zodiac“, *Sky and Telescope*, vol. 67, No. 3.
- J u š k a 1983 – Antanas Juška, „Lietuviškieji žvaigždynų pavadinimai“, *Mokslas ir gyvenimas*, 9.
- K a l v a i t i s 1910 – Vilius Kalvaitis, *Lietuviškų vardų klėtelė*, Tilžė.
- K l i m k a 1991 – Libertas Klimka, „Etnokosmologija: objektas ir problemos“, *Liaudies kultūra*, 2, 34–35.
- K l i m k a 1994 – Libertas Klimka, „Iš žvaigždynų istorijos“, *Lietuvos dangus '1994*, Vilnius: TFAI, 58–63.
- K l i m k a 1996a – Libertas Klimka, „Rinkime senąsias astronomines žinias“, *Mūsų kraštas*, 2 (7), 3–8.
- K l i m k a 1996b – Libertas Klimka, „Žvaigždynų vardai Žemaitijoje“, *Vakarų baltų kalbos ir kultūros relikvai*, Klaipėda, 39–44.
- K l i m k a 1999a – Libertas Klimka, „Saulės ratu, Mėnulio taku“, *Gruzdžiai* [kraštotyros monografija], Šiauliai, 325–333.
- K l i m k a 1999b – Libertas Klimka, „Mėnulio nušviestais paežeriais“, *Plateliai* [kraštotyros monografija], Vilnius: Versmė, 579–585.
- K l i m k a, R a g e v i č i e n ė, Š l a p k a u s k a s 1989 – Libertas Klimka, Aldona Ragevičienė, Vytautas Šlapkauskas, „Liaudies astronomijos žinių rinkimo anketa“, *Liaudies astronominių žinių klausimynas* (sudarė Jonas Vaiškūnas), Vilnius, 3–8.
- K o d a t i s 1936 – Bernardas Kodatis, „Apie senovės lietuvių astronominę medžiagą“, *Kosmos*, Nr. 1–3, p. 10–16.

- K o l b u s z o w s k i 1895 – E. K. (Edm. Kolbuszowski), „Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu“, *Lud*, t. 1, 168–178.
- K r a s z e w s k i 1984 – Józef Ignacy Kraszewski, *Pamiętnik Mrocza*, Warszawa.
- K u r s c h a t 1883 – Friedrich Kurschat, *Littauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, XII, Vilnius: Mokslas, 1981, 532–534.
- M i e l c k e 1800 – Christian G. Mielcke, *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörter-Buch*, Bd. 1–2, Königsberg.
- N e s s e l m a n n 1851 – Georg H. F. Nesselmann, *Wörterbuch der littauischen Sprache*, Königsberg.
- P o c z o b u t 1777 – Cahiers des observations astronomiques faites a l’observatoire royale de Vilna en 1773, presentes au roi par l’abbe M. Poczobut, Vilna.
- P o š k a 1959 – Dionizas Poška, *Raštai*, Vilnius.
- P r ä t o r i u s 1871 – Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussiae oder Preussische Schaubuhne*.
- R i d p a t h 1991 – Jan Ridpath, *Sterne erzählen*, Olten.
- R u h i g 1747 – Philip Ruhig, *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Lexicon*, Bd. 1–2, Königsberg.
- S c h e u – Hugo Scheu, *Litauische Sprachstudien im Memel Gebiet*, 9. 9 (rankraštis Mokslų akademijos bibliotekoje. F. 170–239).
- S l a v è n a s 1937, 1940 – Paulius Slavėnas, „Dangaus lituanika“, *Gamta*, 1 (5), 51, 2 (6), 116; 1, 15.
- S l a v è n a s 1938 – Paulius Slavėnas, *Astronomija*, Kaunas.
- S z y r w i d 1642 – Constantino Szyrwid, *Dictionarium trium linguarum...*, Vilnae.
- Š l a p k a u s k a s 1987 – Vytautas Šlapkauskas, „Paleoastronomijos žinios Biržulio ežervietės rajone“, *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmėtis*, Varbiai, 95–100.
- Š l i a v a s 1996 – Juozas Šliavas, *Žiemgalių pėdsakais*, Vilnius.
- T a t o r i s, K l i m k a 1986 – Jonas Tatoris, *Libertas Klimka*, „Astronomas Frydrichas Vilhelmas Argelanderis“, *Baltija*, Vilnius: Mintis, 81–86.
- T w a r o g o w s k i 1977 – Tadeusz Twarogowski, *Astronom ich krolewskich Mosci*, Warszawa.
- V a i š k ū n a s 1993a – Jonas Vaiškūnas, „Apie žvaigždes Kražių apylinkėse“, *Kražiai*, Vilnius–Kaunas, 330–341.
- V a i š k ū n a s 1993b – Jonas Vaiškūnas, „Ar pažino senoliai žvaigždes?“, *Liaudies kultūra*, 2, 19–23.
- V i t a u s k a s 1940 – Antanas Vitasas, „Žvejyba Padubysio valsčiuje“, *Gimtasai kraštas*, 1 (24), 57–62.
- Г у р ш т е й н 1992 – Александр А. Гурштейн, «Реконструкция происхождения зодиакальных созвездий», *На рубежах познания Вселенной*, Москва, 19–63.

Libertas Klimka

Apie lietuvišką žvaigždžių vardyną

S a n t r a u k a

Pagrindiniai žodžiai: *dangaus šviesuliai, žvaigždynai, lietuviški jų vardai.*

Straipsnyje, skirtame Tarptautiniams astronomijos metams, apžvelgiamas lietuviškasis žvaigždėto dangaus vardynas. Tuo jau tarpukariu pradėjo domėtis mūsų šiuolaikinio astronomijos mokslo patriarchai – Bernardas Kodatis, Paulius Slavėnas, Antanas Juška. Surinktas žinias 1951 m. apibendrinio etnologas Jonas Balys. Akivaizdus liaudiškosios astroniminės medžiagos trūkumas paskatino ją kraštotyros draugijos ekspedicijose rinkti, parengus specialius klausimynus. Šiuo metu disponuojama daugiau kaip trimis tūkstančiais anketų, saugomų Lietuvos etnokosmologijos muziejaus bibliotekoje.

Lietuviškoji astronomija yra įdomi savo daugialypiškumu, atspindinčiu skirtingų istorinių epochų realijas, žmonių bendruomenės gyvensenos kaitą. Svarbu, kad joje dar žymus ir archajiškasis baltų mitologijos sluoksnis. Šis teiginys iliustruojamas Didžiųjų Grįžulo Ratų žvaigždyno ir Sietyno spiečiaus pavadinimų semantine analize. Pateikiama žinių ir apie Skydo bei Jautuko žvaigždynų vardų istorinę kilmę, sietiną su valdovų mecenatyste mokslui.

Libertas Klimka

On the Lithuanian Names of the Sky Constellations

S u m m a r y

Keywords: *heavenly bodies, sky constellations, Lithuanian names.*

This article, dedicated to the International Year of Astronomy 2009, deals with the traditional Lithuanian names of the starry sky known from the historiographical sources as well as from those obtained from field researches. Unfortunately, the material is scarce. In spite of such situation, the two-level chronologically separate names of constellations are fixed: the oldest layer is connected with Baltic mythology, whereas the other one was imputed by Christianity. In some cases the prototype meaning of the name of the star is suggested. The analysis of the Lithuanian names of constellations Ursa Major and Pleiades is performed. The historical origins of the names of constellations *Scutum* and *Taurus Poniatovii* are also discussed.

Libertas KLIMKA
Baltų proistorės katedra
Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31
LT-03111 Vilnius
[baltproist@vpu.lt]